

ӘОЖ 81' 373;001. 4

А.Ж. Назарова*, Ш.М. Садуова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, аға оқытушылар, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
*E-mail: Ayim76@mail.ru

Қазақ және түрік тілдеріне енген араб-парсы сөздерінің ерекшеліктері

Бұл мақалада қазақ және түрік тілдеріндегі араб-парсы сөздерінің фонетикалық ерекшеліктері қарастырылады. Қазақ және түрік тілдерінің лексикалық құрамындағы араб-парсы сөздерінің сіңісіп, табиғи түрде қалыптасып кеткені сондай, тіпті, мұндай шеттен ауысқан элементтердің көпшілігін төл сөздерден ажырату қиын. Бір тілден екінші тілге ауысудың ұзақ жолын басып өткен, әрқайсысы әр түрлі кезеңдерде келіп басқа тілге енген мұндай сөздердің сыртқы, дыбыстық тұлғасы тұрақсыз болып келеді.

Түйін сөздер: лексика, фонетика, кірме сөздер, дауыстылар, дауыссыз дыбыстар, түрік, тілдік құбылыс.

A.Zh. Nazarova, Sh.M. Saduova.

Features arabisms and persisms in Kazakh and Turkish languages

In this article arabisms and persisms in Kazakh and Turkish languages are considered. Lexical and grammatical changes, arab-persian phonetics introduced in the language are considered too.

Keywords: vocabulary, phonetics, borrowing the words, vowels, consonants, linguistic phenomenon.

А.Ж. Назарова, Ш.М. Садуова

Особенности арабизмов и персизмов в казахском и турецком языках

В этой статье рассматриваются арабизмы и персизмы в казахском и турецком языках. Рассматриваются лексико-грамматические изменения, арабо-персидская фонетика, внедрившаяся в данные языки.

Ключевые слова: лексика, фонетика, заимствованные слова, гласные, согласные, языковое явление.

Өзге тілдерден енген сөздердің қазақ және түрік тілдерінен алатын орнын, мұндай элементтердің мағыналық, фонетикалық өзгерістерге ұшырау жолдарын, сондай-ақ кірме сөздердің лексикалық, семантикалық, грамматикалық және этимологиялық мәселелерін ғылыми тұрғыдан зерттеп, анықтаудың маңызы айрықша зор. Өйткені тілдік құбылыстардың бүгінгі жайын білу үшін, ең алдымен, оның өткендегі күйін білу шарт, себебі мұндай көне деректер жаңадан өмірге ене бастаған тілдік құбылыстарды, элементтерді анықтауды қажет етеді. Сондықтан бүгінгі түрік және қазақ тілдеріндегі кірме сөздердің тіл білім

тұрғысынан зерттеп шығу мәселесі айрықша назар аудартады.

Түрік және қазақ тілдерінің сөздік құрамына ерте кезден-ақ еніп, әбден сіңісіп кеткен араб-парсы сөздері мол. Сондай-ақ екі тілде де сирек қолданылатын, бірақ ауыз әдебиетінен, бұрынғы дастандардан халыққа жақсы таныс кірме сөздер де баршылық. Қазақ және түрік тілдеріндегі араб-парсы сөздерінің лексикалық, фонетикалық және грамматикалық ерекшеліктерін зерттеуге арналған ғылыми еңбектер өте аз.

Қазақ және түрік тілдеріне араб-парсы тілдерінен ешбір дыбыстық жамылғышы өзгеріссіз енген сөздерді талдап көрелік. Араб

және парсы тілінен енген сөздердің басым көпшілігі қазақ тіліне қарағанда түрік тілінде еш өзгеріссіз енген сөздер. Бұл өзгеріссіз енген сөздерді мынадай жолмен қарастыруға болады. Осы жүйе арқылы қай тілге сөздердің ешбір өзгеріссіз енгенін байқаймыз.

араб-парсы сөздері	қазақ тіліне енген сөздер	түрік тіліне енген сөздер
ар (п)	ар	ar
арзу (п)	арзу	arzu
эруах (а)	эруақ	ervah
эскер (а)	эскер	asker
баба(п)	баба	baba
бэлки (п)	бэлкім	belki
дүрүст(п)	дұрыс	dürüst
дүккэн (а)	дүкен	dükkan
дүнья (а)	дүние	dünya
зара (а)	зарар	zarar
дастан (п)	дастан	destan
базар (п)	базар	pazar
хата (а)	қате	hata
мәдени (а)	мәдени	medeni
иман (а)	иман	iman
ходжа (п)	қожа	hoca
күввэт(а)	қуат	kuvvet [2].

Осы келтірілген мысалдарға қарай отырып қазақ және түрік тілдеріне өзгеріссіз енген сөздердің ішінде түрік тіліне қарағанда қазақ тіліне өзгеріссіз енген сөздердің басым екендігін көруге болады. Енді дыбыстық жамылғысы өзгерген сөздерге тоқталайық.

Араб-парсы тіліндегі «ә» әрпі бар сөздер қазақ және түрік тілдеріне «а» әрпіне өзгеріп енген сөздер:

арабша-парсыша	қазақша	түрікше
ғәкыл (а)	ақыл	akıl
эхмак (а)	ақымақ	ahmak
хәйуан (а)	айуан	hayvan
ғәйб (п)	айып	ayıp
нәсихэт (а)	насихат	nasihat
мәкале (а)	мақала	makale
мәғна (а)	мағына	mana
кәранфул (а)	қалампыр	karanfil
фәкир (а)	пақыр	fakir
хәқиқат (а)	ақиқат	hakikat

мәксуд (а)	мақсат	maksad
эре (п)	ара	ara
хэрам (а)	арам	haram
эраба (а)	арба	araba
һәуа (а)	ауа	hava
тәбиғэт (а)	табиғат	tabiyat
тәхт (п)	тақта	taht
тәмам (а)	тамам	tamam

Кейбір араб-парсы әріптерінің дыбысталуы сол күйінде қазақ тілінде дыбыстық жамылғысын сақтағанда, түрік тілінде ол біраз жұмсартылып жасалынған. Мысалға: «қ» әрпін алатын болсақ, «қәбахәт» сөзі қазақ тілінде *қабарат*, ал түрік тілінде *kabahat*, «қабілийәт» сөзі қазақ тілінде *қабілет*, ал түрік тілінде *kabiliyet* түрінде сақталған. Сол сияқты басқа мысалдарды да қарайық:

араб-парсы сөздері	қазақ тілінде	түрік тілінде
кәбір	қабыр	kabir
кәза	қаза	kaza
күдірет	күдірет	kudret
куввәт	қуат	kuvvet

Ал бұл жүйеге керісінше араб-парсы әріптерінің дыбысталуы түрік тілінде сақталып, қазақ тілінде олар қатаң дыбысталып кетеді. Мысалы:

араб-парсы сөздері	қазақ тілінде	түрік тілінде
хата	қате	hata
хиял	қиял	hayal
ходже	қожа	hoca
хош	қош	hoş
хүрма	құрма	hurma
хақ	қақ	hak

Сондай-ақ араб-парсы сөздерінен қазақ тіліне ауысқан сәтте дыбыстардың түсіп қалуы сияқты фонетикалық өзгерістерді көруге болады. Мысалы: *хәлал адал, хәйван – айуан, хәрам – арам, хәққ – ақ, әділ, хәқиқәт – ақиқат, гәлем – әлем, хәлва – алуа, хәзер – әзір, хакем – әкім, хал – әл, хәрәкәт – әрекет, хәрф – әріп* сияқты. Көріп отырғанымыздай араб-парсы сөздерінің бірінші дыбыстары түсіп қалып отыр. Ал түрік тілінде мұндай құбылыс жоқ. Бастапқы да қалай берілсе, түрік тіліне сол дыбыс қалп-

ында енген. Мысалы: *хэлал* – *helal*, *хэйван* – *hayvan*, *хәкк* – *hak*, *хәккәт* – *hakikat*, *хәрам* – *haram*, *хәлва* – *helva*, *хәзер* – *hazır*, *хәкәм* – *hakim*, *хал* – *hal*, *хәрәкәт* – *hareket*, *хәрф* – *harf* [3].

Жоғарыда келтірілген мысалдарда араб-парсы сөздерінің алдыңғы дыбыстарының түсіп қалуы жайында айтып өттік. Енді сөз орталарындағы немесе сөз соңындағы дыбыстардың түсіп қалуына тоқталайық. Бұл жерде кірме сөздердің бір тілде түсіп қалуы, ал бір тілде дыбыстың сақталуы туралы айтпақшымыз.

Аджал сөзіндегі *ð* дыбысы қазақ және түрік тілдерінде түсіп қалып *ajal*, *ecel* формасында сақталған болса, *дуст*, *дүрүст* сөздеріндегі *t* дыбысы мен *гүнаһ*, *некаһ*, *шүбһә* сөздеріндегі *h* дыбысы түрік тілінде (*dost*, *dürüst*, *günah*, *nikah*, *şüphe*) сақталып, қазақ тілінде (*дос*, *дұрыс*, *күнә*, *неке*, *шүбә*) түсіп қалған [5].

Келид сөзіндегі *и* дыбысы қазақ тілінде (кілт) түсіп қалған болса, қадәм сөзіндегі *қ* дыбысы түрік тілінде (*adım*) сақталмаған.

Мәгна, *сағәт*, *табиғәт* сөздерінің түрік тіліне *ğ* дыбысы түсіп *mana*, *saat*, *tabiat* түрінде, ал осы сөздер қазақ тілінде еш өзгеріске ұшырамастан *мағына*, *сағат*, *табиғат* түрінде қолданылып келеді.

Алайда *некаһ*, *хүкім*, *вәтан*, *тәммүз* сөздеріндегі *х*, *в* және *м* дыбыстары қазақ тілінде (*неке*, *үкім*, *отан*, *тамыз*) сақталмаған [2].

Басқа да араб-парсы сөздерінің екі дыбыстары қатар келген жағдайда және олар қазақ және түрік тілдеріне ауысқан кезде арадағы бір дыбыс айтылмай түсіп қалады.

араб-парсы сөздері	қазақ тілінде	түрік тілінде
нийәт	ниет	niyet
әдебийәт	әдебиет	edebiyat
мәдениәт	мәдениет	medeniyet

«й» дыбысы қазақ тілінде де түсіп қалған.

Куввет	куат	kuvvet
--------	------	--------

«в» дыбысы қазақ тілінде түскен.

Дүккан	дүкен	dukkan
--------	-------	--------

«к» дыбысы қазақ тілінде түскен.

эрре	ара	ара
серр	сыр	sır

«р» дыбысы екі тілде де түскен.

Егер араб-парсы сөздерінің ортасында немесе сөз соңында екі дауыссыз дыбыс қатарынан келсе, онда бұл лексикалық элементтер қазақ және түрік тілдеріне ауысқанда осы екі дауыссыз дыбыстың арасына дауысты дыбыс енетін болады. Мысалы:

араб – парсы сөздері	қазақ тілінде	түрік тілінде
әлім	ілім	ilim
әмір	әмір	emir
сехр	сикыр	sihir
фәкр	пікір	fikir
сабр	сабыр	sabir
назм	назым	nazım
фетр	пітір	fitre

Көріп отырғанымыздай, сөз арасына қазақ тілінде «і», «ы» дыбыстары, түрік тілінде де «і» дыбысы енген.

Қорыта айтқанда, қазақ және түрік тілдерінің сөздік құрамына араб және парсы тілдерінен ауысып келген сөздер, осы сөздерді құрайтын дыбыстар қазақ және түрік тілдерінің фонетикалық заңдылықтарына сәйкес тиісті өзгерістерге ұшыраған. Араб-парсы сөздерінің дыбыстық бейнесін өзгертпей қаз-қалпында қабылдау мүмкін емес. Себебі кірме сөздерде қазақ және түрік тілдерінің фонетикалық талаптарына сай келмейтін дыбыстар бар екені белгілі. Сөйтіп, қазақ тілі араб-парсы элементтерін фонетикалық тұрғыдан қайта өңдеп, кірме сөздердің дыбыстық комплексін ана тіліміздің нормаларына бейімдеп алды. Қазақ және түрік тілінің табиғатына жат дыбыстар айтылмай сөз ішінен түсіп қалды. Қазақ және түрік тілдеріне енген араб-парсы сөздеріндегі белгілі бір дыбыстың бір дыбысқа алмасуы, кейбір жағдайда екі тілге жат дыбыстардың түсіп қалуы, сөз арасына дыбыстардың енуі, сан қилы дыбыстардың өзара үндесіп жатуы, сөз бейнесін өзгертіп жіберуі түрік және қазақ тілдерінің ішкі заңдылықтарына байланысты екенін байқауға болады. Сонымен, қазақ-түрік тілдеріне әбден сіңісіп, қалыптасып кеткен

араб-парсы сөздері екі тілдің фонетикалық заңдылығына сәйкес бейімделіп, өздерінің алғашқы дыбыстық тұлғасын едәуір өзгертіп жібергенін көруге болады.

References

- 1 Bolganbaiulu A. Kazak dilinin leksikologiyasi. – Almaty, 1956.
- 2 Berkmuhambetov E. B. Kazak tilderindegi arab-parsi sozderi. Tusindirme sozdik. – Almaty, 1977.
- 3 Ondasinov N. Parsisha-kazaksha tusindirme sozdik. – Almaty, 1974.
- 4 Kazak tilinin tusindirme sozdigi. I, II tom. – Almaty: Gylym, 1978.
- 5 Kenan K. Kazaksha-turukshe sozdik. – Turkistan, 2003.
- 6 Avakova R. A. Frozeologizmder – ulttik madenyettin ainasi. – Almaty, 1999.
- 7 Mamayeva G. B. Erlen men ayelderдин soz koldanisindagi erekshelikteri (genderlik zerttey) dissertasya. – Almaty, 2003, – 150 b.
- 8 Usup N. Kazak onomastikasinin genderlik sipati // <http://www.rusnauka.com>
- 9 Zhylkybaeva A. Sh. Salt-dasturdyn tildegi korinisi. – Oskemen, 2004, – 84 b,
- 10 Gabitkhanuly K. Nanyim-senimge bailanisti kazak tilindegi tirkester, – Almaty, 1995. – 182 b.
- 11 Etingen L. Mifologicheskaya anatonia – M.: IOI, 2006. – 528 s.
- 12 Isaeva Zh. I. Duniyenin paremiologialyk beinesi // avtoreferat. – Almaty, 2007. – 30 s.